

Resumo: *A civilización romana asimilou o modelo urbanístico grego de convivencia social, e ordenou o territorio do Imperio conforme á evolución da civitas e do cidadán; para iso, as autoridades públicas puxeron en práctica variados tipos de cidade, e tras cada un deles existía unha ideoloxía política, e unhas aspiracións cidadás. A súa experiencia, na que podemos referir luces e sombras, ha de servirmos de reflexión ante os grandes retos que se formulan nas cidades actuais, aos cales se alude nalgúns epígrafes deste artigo. O Dereito actual, ao igual que o fixo o Dereito romano, trata de ordenar o territorio, e de reconducir a construción privada conforme a principios de interese público.*

Palabras clave: *Roma, Urbanitas, lei do solo, rede de cidades, modelo urbano, barreiras arquitectónicas.*

Abstract: *The Roman civilization assimilated the Greek urban model of social coexistence, and ordered the territory of the Empire according to the evolution of the civitas and the citizen; for it the public authorities implemented various types of town, and behind each one of them was a political ideology, and citizens' aspirations. His experience, which we refer to light and shadow, has to be for reflection face the great challenges in today's cities, referred in some sections of this article. The current law, as did the Roman law, tray to order the territory, and redirect the private construction in accordance with principles of public interest.*

Key words: *Rome, Urbanitas, land law, network of cities, urban model, architectural barriers*

Índice: *1. Introducción 2. O modelo Cosano 3. A cidade romana e a urbanización itálica 4. O modelo Ostiense 5. As provincias 6. Constantinopla: unha fundación infraplanificada urbanisticamente 7. A cidade actual paradigma da ausencia da urbanitas 7.1. Quebra da cidade monocéntrica 7.2. Decadencia de grandes parcelas urbanas no centro das cidades 7.3. Predominio de intereses empresariais 7.4. Articulación dunha rede global de cidades 7.5. Criterios de ecoloxía e sostenibilidade na planificación urbana 7.6. Fortalecemento do poder municipal cívico 7.7. Inmigración e perda de identidade local 7.8. Promoción da cidade a través do concepto de saúde pública 8. Notas conclusivas.*

1 Introducción

A cidade nunha concepción ampla do termo, desde as súas orixes ata a actualidade, pode comprenderse como o territorio urbanizado que concentra a unha agrupación humana con identidade propia, e dotado de resortes económicos, sociais e políticos. Nesta definición reconécese tanto a *polis* grega e a *civitas* romana, como as cidades actuais, e mesmo as do Oriente antigo e a Idade Media. Agora ben, a maduración da vida en sociedade levou a gregos e a romanos a concibir un modelo de cidade orientada ao Dereito e á política, e onde a planificación e a arquitectura foron instrumentos de desenvolvemento e consolidación de tales parámetros¹.

Máis aínda, as formas democráticas de convivencia social no mundo grego foron decisivas na consolidación dun modelo cualificado tradicionalmente como 'modelo clásico', e no que os cidadáns ricos se comprometeron en pro do enriquecemento do patrimonio público monumental². Xa desde o s. V a.C., nos novos asentamentos gregos plasmouse unha nova planificación (xónico-hipodámica), que constituiu un verdadeiro fito urbanístico. Porén, pouco a pouco as cidades-estado comezaron a debilitarse como consecuencia das transformacións nas relacións campo-cidade, ou a proliferación de latifundios e de facendas agrícolas no mundo helenístico³; pero todos estes fenómenos, como se poderá observar, apareceron tamén séculos despois no Imperio romano.

Agora ben desde a fundación de Roma ata a súa consolidación como cidade eterna (*urbs aeterna*) transcorreron moitos séculos e cambios políticos moi importantes. A infeliz elección do espazo sobre o cal se articularía esta *civitas*, segundo os xeógrafos antigos, só co tempo revelou todas as súas potencialidades favorables⁴. A finais do s. VI a. C. coa instauración dunha República aristocrática en Roma, favoreceuse a constitución dunha comunidade cidadá; pero aínda os romanos non viron a necesidade de proporcionar á súa cidade un plano regular. Non obstante, na mesma época a veciña cidade etrusca de Veyes tiña xa un trazado bastante regular mediante un eixe lonxitudinal adaptado á situación xeográfica da colina; a influencia grega en Etruria chega no s. V cando os etruscos fundaron cidades cunha rede de rúas en ángulo recto na súa 'zona de colonización' da chaira do Po. Interesante é o caso de Marzabotto, preto de Bolonia, co seu plano en forma de reixa de corte hipodámico: dúas ou tres rúas grandes son cortadas en ángulo recto por algunhas outras rúas e numerosas ruelas; faltaba, porén, o eixe en cruz de *decumanus* e *cardus*, característico da posterior planificación romana de cidades, coa súa axialidade e centralización⁵.

Mentres tanto en Roma aplicábase a Lei das XII Táboas, e nela se incluía unha orientación urbanística. Así, na súa táboa X prescribiuse que "non se enterre nin se queime cadáver na cidade"; por iso, se difundiu xa desde finais do s. IV/III a.C. a tumba xentilicia romana erixida nun fondo extraurbano ou lonxano de Roma, a modo de hortos ou hórreos, nas vías de acceso á cidade, e con formatos variados: *columbaria*, económicas tumbas con sinxelas lápidas (*poticuli*), tumbas dos *collegia funeraticia*, *mausolea* e *cenotaphia*⁶.

1 MUÑOZ JIMÉNEZ, J.M., *La ciudad como obra de arte. Las claves del urbanismo en la Antigua Grecia* Madrid, 1996.

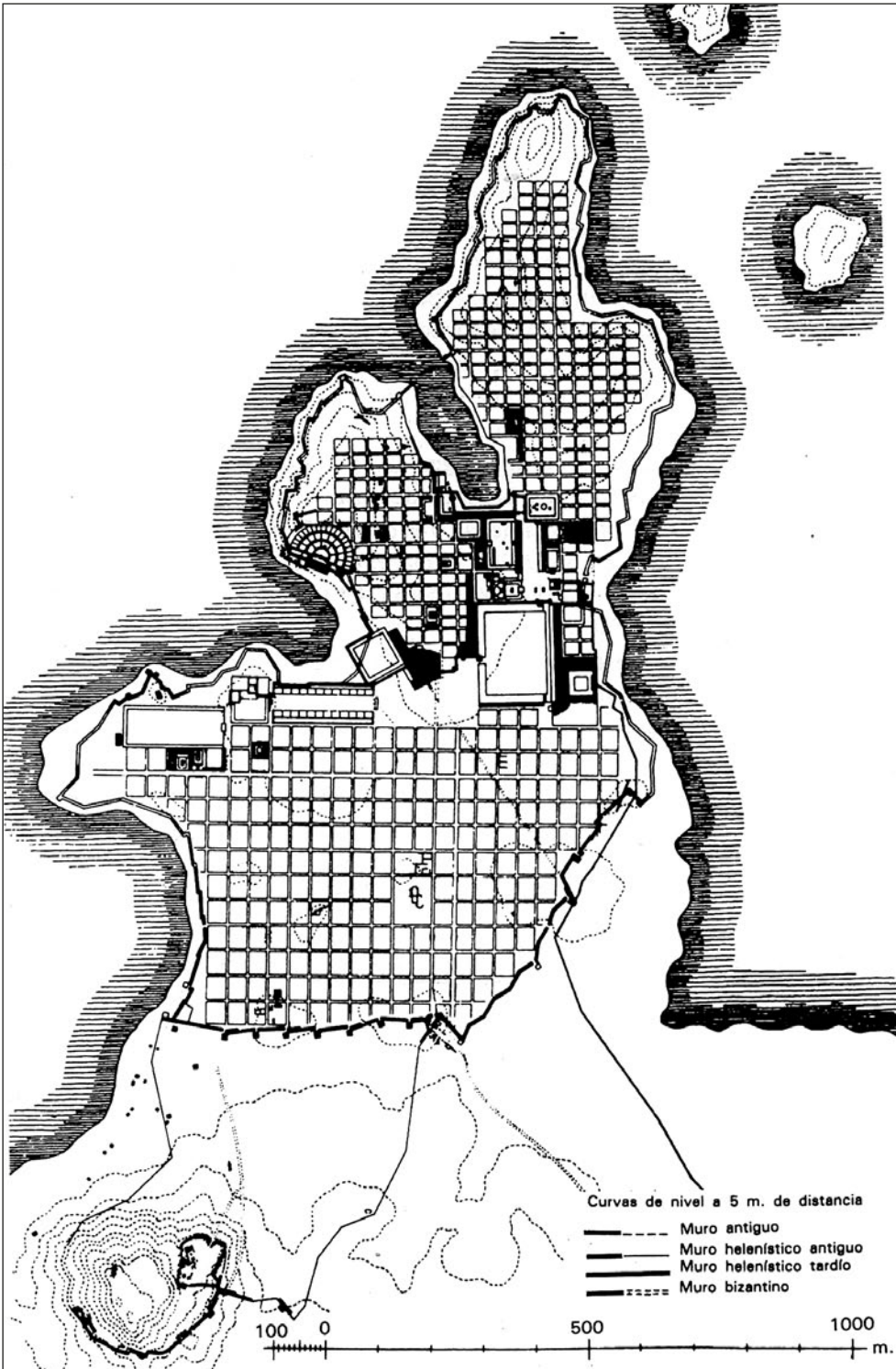
2 KOLB, F., *La ciudad en la Antigüedad*, Madrid 1992, pp. 142-143.

3 AMOURETTI, M.-C., "L'agriculture de Grèce antique. Bilan des recherches de dernière décennie", *Topoi. Orient-Occident*, 4 (1994) pp. 69-94.

4 PRONTER A.F., "Visión de la grande ville: da Erodoto a Strabone", *Mégapoles méditerranéennes. Géographie urbaine rétrospective*, París 2000, p. 28. Estrabón, V, 3, 2; V, 3, 7.

5 AA.VV., *Le città degli Etruschi*, I, Firenze 1990.

6 CASTILLO PASCUAL, M.J., *Espazo en orden: El modelo gromático-romano de ordenación del territorio*, La Rioja 1996, p. 120, refire que o Esquilino e os *horti* veciños eran lugares de enterramento da xente humilde, a *miseria plebs* (HOR. Sat. 1, 8, 10).

Planificación urbana xónica. Plano de Mileto (KOLB, p. 117)

Fóra da urbe, a política de colonización (romana e latina) veu marcada por finalidades político-militares e económico-sociais, dando saída á crecente presión demográfica⁷ e de abastecemento. As porcións de terra pública asignadas aos soldados na República eran a miúdo tan pequenas como para suxerir que a produción de calquera ben 'tipo horto intensivo' fora prevista; consecuentemente os militares veteranos construían a súa casa, conforme a estes condicionantes espaciais e de tradición agrícola⁸.

Naturalmente, a diferenza entre a *urbs* e o medio (*ager*) atenuouse co tempo. Como moito desde o século IV a. C., mesmo na mesma Roma, o límite sagrado xa non delimitaba unha oposición entre campo e cidade, pois os chamados muros servianos abarcaban novos barrios máis alá do *pomerium*; e aínda que este límite sagrado se foi ampliando aquí e alá, non o fixo ao mesmo tempo que a área de asentamento. Xa a mediados da época republicana, Roma quedou constituída por unha comunidade cidadá cuxos membros habitaban e cultivaban un territorio determinado. Non había separación entre unha poboación dominante da cidade e unha man de obra agraria dependente; e ao igual que en Grecia, a distribución dos cidadáns en grupos políticos (tribus) alcanzaba tanto ao campo como á cidade.

2 O modelo cosano

No ano 273 a. C. fúndase a colonia latina de Cosa —a decimoquinta desde a creación de Cales—. A política colonizadora promovida polos romanos, polos seus efectos integradores e harmónicos non tivo precedentes no mundo antigo. Antes de que o territorio e a cidade estean listos para recibir aos seus habitantes, un triunvirato de comisionados e o seu equipo de técnicos coidadosamente delimitan e distribúen os espazos públicos e privados, ademais de asegurar a construción dos depósitos de auga necesarios para o subministro da poboación e dos campos. Cada colono (en tanto a súa función principal é a de cultivar) recibe unha casa e un lote de terra para dedicalo á agricultura, e probablemente gando para pastar. E é que este réxime agrario resulta esencial, non só para a economía da colonia, senón tamén para o benestar da federación no marco da República romana. As vivendas dentro das murallas son parceladas: 300 lotes de 2.955 pés cadrados, isto é, 275 metros cadrados cada un, onde construír unha casa con horto⁹.

As parcelas urbanas orixinais, delimitadas polas casas construídas sobre elas, son tiras estreitas que abarcan o ancho de cada bloque, de rúa a rúa, e orientadas do sureste ao noroeste. Cada unha delas está dividida máis ou menos por igual entre a vivenda e o horto. Por razóns de luz, temperatura e hixiene, a vivenda ocupa a metade sureste máis arriba da parcela: Recibe o máximo de luz, á par que é tépeda no inverno e fresca no verán; igualmente ten unha drenaxe natural cara o horto sito na parte inferior. Polo tanto, a metade superior da parcela dispónse en terraza por un muro de retención ata a altura da rúa de arriba, mentres que o horto está rudamente cortado ao nivel da rúa de abaixo. Debaixo da terraza e dentro dos alicerces de cada vivenda constrúese unha cisterna para o almacenamento da auga de chuvia recollida dos tellados e o seu pozo negro para as augas residuais do fogar.

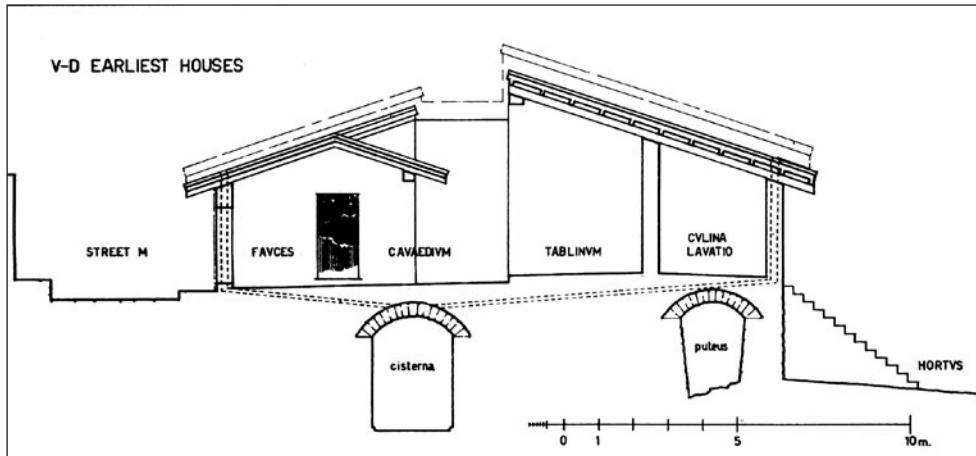
Os planos proven unha casa sólida para unha única familia cun espazo aberto, un salón-comedor, cociña, baño e dous ou tres dormitorios. Unha habitación pode engadirse como

7 DE MARTINO, F., *Historia económica de la Roma antigua I*, Madrid 1985, pp. 25-64.

8 PURCELL, N., "The roman garden as a domestic building", *Roman domestic buildings*, Exeter 1996, p. 122.

9 BROWN, F.E., *Cosa. The making of a roman town*, Michigan 1980, pp. 1-30; 64-68.

corte; un pequeno pórtico para ensombrecer parte do patio, a cociña ou o baño, podía expandirse na habitación adxacente. Pero as funcións fixas e o espazo permanecen inmutables. Os patios interiores deséñanse, non con propósito de recoller auga, senón para a luz. A auga de chuvia caída sobre os tellados é conducida polos beirados cara o chan mediante canlóns sobre o portal, descargando debaixo en cuncas ou mediante condutos verticais, que abocan a unha cisterna.

Na esquina V-D, unha sección dunha das casas máis antigas (BROWN, *Cosa cit.*, p. 129)

O inevitable empobrecemento dalgúns cidadáns e o enriquecemento doutros, e a extinción e proliferación de familias provoca que algunhas casas e os seus hortos se modifiquen, e que outras cambien de mans no s. II a. C., probablemente en conxunción coa chegada de novos colonos. Isto, indubidablemente, agrava a falta de espazo axeitado para edificios dentro do apertado perímetro amurallado. Aproximadamente nesta época, os propietarios dalgúns casas abandonan os seus hortos, construíndo neles vivendas. Estas parcelas son aparentemente usadas por membros das súas aumentadas familias, comunicando as novas casas coas antigas aproveitando as escaleiras que antigamente conducían aos hortos. As novas casas, construídas na metade inferior da orixinaria parcela, dan ao noroeste, o que cambia radicalmente a orientación respecto á ordenación do plano orixinal. Unha xeración máis tarde, ou mesmo despois, outras casas lindantes entre si, fan habitacións; a necesidade de espazo para vivir lévaos a sacrificar unha parte dos seus hortos. Así, o propietario de cada casa move a súa cociña, baño e despensa cara a parte posterior, enriba do pozo negro, e converte as antigas facilidades noutros usos. Unha das adicións que se incorporan é un soto ao nivel do xardín, quedando o teito daquel á altura do resto da vivenda.

Agora ben, unha vez máis os cambios que se producen a finais do s. II, principios do I a. C., implican novas remodelacións. A casa divídese en tres unidades funcionais. A primeira pode ser chamada 'unidade de representación', consistente nunha imponente entrada desde a rúa e un patio aberto cara unha ampla exedra (recibidor), flanqueada por unha sala de recepción máis íntima e pechada; o devandito portal é retranqueado e fixado con bancos. Ao lado, o vestíbulo interior serve de aloxamento ao porteiro. Un gran portal desde o patio conduce á segunda unidade, que pola súa función se denomina 'unidade doméstica', e que comprende un patio interior con fonte-cisterna, unha cociña, despensa e baño. A terceira

unidade está composta por un gran espazo cuberto co seu propio portal á rúa —probablemente unha corte ou tenda— e, detrás del, outro espazoso patio.

3 A cidade de roma e a urbanización itálica

A cidade de Roma no s. II a. C. dá o paso decisivo para converterse en gran cidade, e así por exemplo, se pavimentan as rúas; pero tamén xorden os correspondentes problemas de vivenda e abastecemento, entre eles a necesidade de construír sistematicamente de forma vertical. As construcións públicas en tempos dos Gracos realizáanse para o abastecemento da poboación urbana, e así se constitúen *horrea*; estas máis tarde, con Sila, Pompeyo e César, serven fundamentalmente como medio de propaganda política¹⁰. Co substrato urbano e agrario da cultura romana, despois das guerras contra Mitridates, por influencia oriental, comeza a propagarse o gusto polos parques e xardíns¹¹. E a palabra *hortus* tornárase equívoca, empregada tanto no seu sentido tradicional como para designar o espazo urbano destinado a plantas ornamentais. As referencias máis antigas sobre ‘os hortos de pracer’ en Roma veñen dadas polos filohelénicos P. Cornelio Escipión Emiliano Africano ‘o menor’ e Décimo Xuño Bruto Augur a finais do século II a. C. E así, a aristocracia romana, comprometida coas súas tradicións republicanas só construír os seus pazos no centro da cidade. Outra acepción de *horti* nesta época identifícaos con suntuosas vilas de recreo de vexetación abundante, xa na cidade, xa no campo. Fórmase así un barrio xunto ao Tíber, apartado do trazado caótico e amoreado da cidade, e cuxa alta densidade de vilas urbanas privadas lle confire un valor habitacional especial¹². Os *horti*, como as vilas, proverán dun pretexto moral cómodo para os seus propietarios; eles, como expresa Laurence, viven como deuses —non nun pazo— senón en arboredos sagrados, con covas artificiais, ninfas, fontes, céspede, grupos de árbores, ..., lonxe do foro, pero non demasiado lonxe. Estas vilas, pois, son auténticos monumentos urbanos.

En consecuencia, este simbiótico desenvolvemento das zonas verdes (xardíns, pazos, hortos e suburbanos) favorece a baixa densidade urbanística, e leva a Laurence a reconsiderar a tradicional imaxe da Roma antiga como unha metrópole poboacionalmente saturada¹³. O ideal cosmopolita, querido na reflexión dos cínicos e dos estoicos, indubidablemente reflicte unha época na que os procesos de integración étnica son unha manifestación peculiar da civilización helenística. Porén, aínda no s. II a. C., persiste esa concepción tradicional da cidade que propicia o rexeitamento ás fusiões étnicas¹⁴.

10 KOLB, F., *La ciudad en la Antigüedad cit.*, p. 156-158.

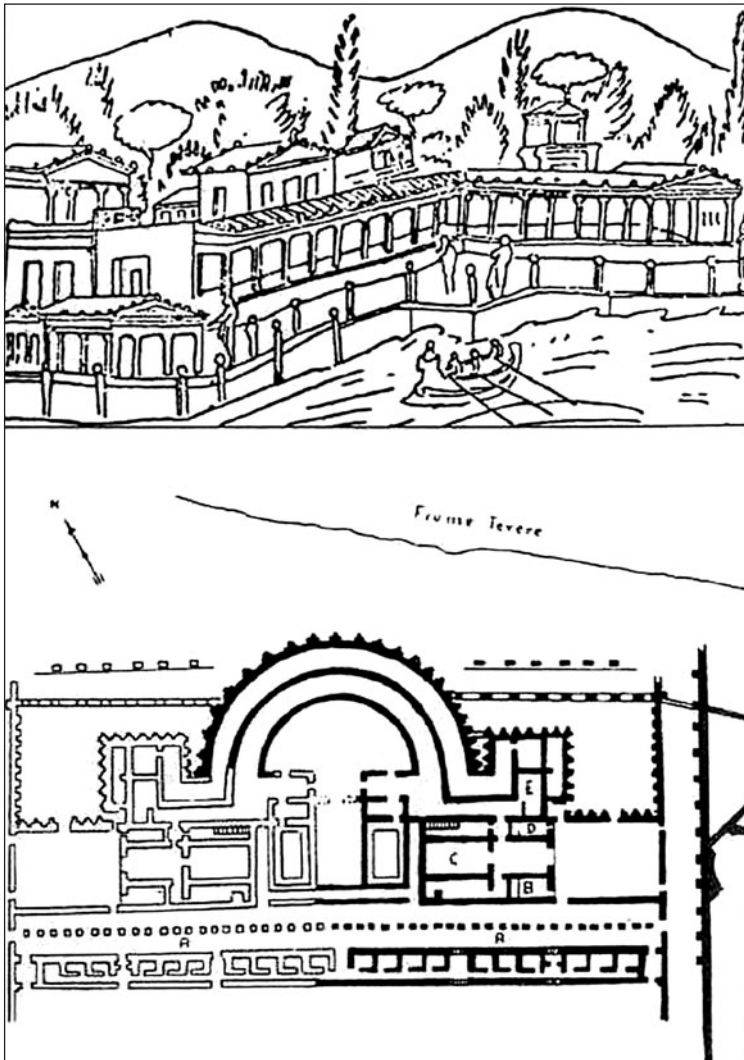
11 PLU. Luc. 39. LAFAYE, G., *Daremborg-Saglio III*, 1 (París, 1900), p. 277. Moi ilustrativa ao respecto é a publicación *Horti romani. Atti do convegno, Roma 4-6 maggio 1995*, Roma, 1998, pp. 1-250. GRIMAL, P., *Rome et l'amour. Des femmes, des jardins, da sagesse*, París, 2007, pp. 511-597.

12 BELFIORE, E., “Il verde storico nella costruzione della forma urbana: permanente e declino” *Roma. Il verde e la città: giardini e suazi verdi nella costruzione Della forma urbana*, Roma, 2002, pp. 193-220.

13 LAURENCE, R., “Writing the roman metropolis”, *Roman urbanism. Beyond the consumer city*, London-New York, 1997, p. 4.

14 PRONTERA, F., *Visión da grande ville cit.*, p. 26. A afirmación de que todos os homes en canto tales son, ou deberían ser cidadáns dun mesmo mundo (Zenón) redimensiona a tradicional separación entre cidade e pobos diversos, pero non autoriza a reter que a condición dunha megalópole, coa súa poboación multiétnica, puidese constituír o exemplo positivo deste ideal.

Alzado e plano dunha vila marítima (BELFIORE, E., *Il verde storico cit.*, p. 193).

No sistema instaurado por Roma establécese unha xerarquía de cidades fundada no estatus dos habitantes, e non no tamaño do emprazamento¹⁵. Nesta liña, os romanos crearon e desenvolveron ao longo dos séculos unha rede formal de cohesión dos vastos territorios do Imperio; e iso pode servir de reflexión para o s. XXI, cando a idea de rede —conxunto de nodos interconectados por fluxos— parece presentarse como un concepto novidoso¹⁶.

15 GROS, P., “La construction d’un espace méditerranéen et les premières mégapoles (VIIIe siècle av. J.-C.-VIIe siècle ap. J.-C.)”, *Mégapoles méditerranéennes. Géographie urbaine rétrospective*, París, 2000, pp. 65-80. “Do arcaísmo grego ata o fin do Imperio romano, a megalópole en tanto forma extrema de aglomeración urbana non foi obxecto de ningunha análise particular no mundo clásico. A noción de megalópole, coa súa lóxica propia, non é soamente estraña ao pensamento político grego, senón á mesma noción de pole” (desde o punto de vista económico, político, estético...). A concepción romana do recinto amurallado e as esixencias do Dereito augural, así como as fundacións coloniais, exclúen por principio a idea mesma de megalópole.

16 PRECEDO LEDO, A., “La ciudad en el territorio: Nuevas redes, nuevas realidades”, *La ciudad. Nuevos procesos, nuevas respuestas*, León, 2003, p. 15.

Xa no s. I a. C. Vitrubio, na súa obra sobre “a Arquitectura”, vertebrou o labor edilicio en diversas áreas:

“A construción divídese en dúas: a edificación de murallas e obras públicas, e a outra a dos particulares. Os edificios públicos divídense en tres clases; unha pertence á defensa, outra á relixión, e outra á comodidade. Para a defensa son os muros, torres e portas; inventado todo para rexeitar en todos os tempos as invasións dos inimigos. Á relixión pertence a erección de Templos e edificios sagrados aos deuses inmortais: e á comodidade, a situación dos lugares de uso público, como portos, prazas, pórticos, baños, teatros, paseos e outros semellantes, que pola mesma razón se colocan en paraxes públicas”¹⁷.

Nesta centuria os alicientes e as comodidades da vida cidadá contrastan coas do agricultor no campo; de aí, a crecente diáspora da poboación rural. A poboación de Roma ronda entre os 600.000-700.000 habitantes; de 800.000-1.200.000 habitantes no Alto Imperio¹⁸. Quizais sexa, pois, esta concentración poboacional (a cidade supera as murallas) a que motiva a organización augustea de Roma en catorce rexións, subdivididas en barrios menores (*vici*), para facilitar a súa administración, e que se reflicte nos arrabaldes (*continentia*), cun dobre resultado. Dunha parte, afecta aos arrabalces mesmos, e, doutra, actúa sobre a zona dos mil pasos. Pouco queda fóra da cidade dos antigos asentamentos, dado que non existen vastos barrios nas aforas habitados por unha poboación numerosa, senón só certo número de edificios para vivendas¹⁹. En varios aspectos Augusto conecta con César, mesmo no seu intento de sanear a cidade; ademais, institúe unha tropa de *vigiles*; converte o mármore en material habitual para a construción de edificios públicos, fai novas canalizacións de auga, regula o curso do Tíber para atender ao aprovisionamento da auga, crea varios servizos administrativos para a conservación de edificios e lugares públicos, de cloacas, etc., e preocúpase pola hixiene pública e as posibilidades de formación e pasatempo. Malia todos estes esforzos urbanísticos, o crecemento tumultuoso e caótico da cidade impacta fortemente aos visitantes²⁰. As *domi* e as vilas atópanse nos cumes das colinas, de clima máis san, sobre todo no Celio e o Esquilino. As construcións para vivenda da masa de poboación son quinteiros de casas de varias alturas²¹; sen dúbida contribuiu a este desenvolvemento a especulación do solo evidentemente activa en Roma.

17 VITR. 1, 3, 22.

18 NICOLET, CL., “Rome, ou la victoire du temps”, *Mégapoles méditerranéennes. Géographie urbaine rétrospective*, París, 2000, p. 280. Tamén ao respecto, COARELLI, E., “Roma, la città come cosmo”, *Mégapoles méditerranéennes. Géographie urbaine rétrospective*, París, 2000, pp. 288-310; LO CASCIO, E., “Registrazioni di tipo censuale e stime Della popolazione delle Mégapoles nell’antichità: Il caso di Roma imperiale”, *Mégapoles méditerranéennes. Géographie urbaine rétrospective*, París, 2000, pp. 628-659.

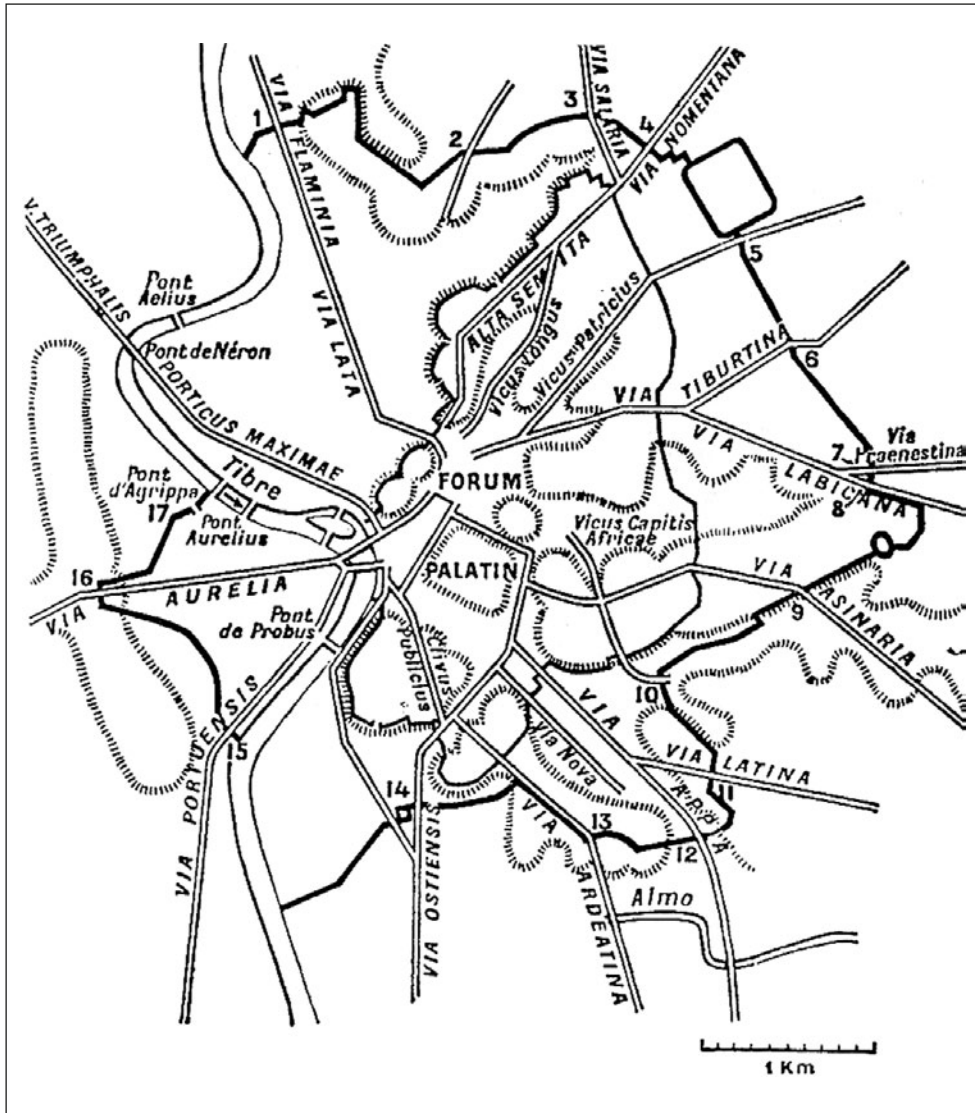
19 HOMO, L., *La Roma imperial y el urbanismo de la Antigüedad*, México, 1956, pp. 81-82; 85. KOLB, F., *La ciudad en la Antigüedad cit.*, p. 161, xa a finais da República eran as *insulae* obxecto de investimento lucrativo e na súa maior parte se atopaban en mans da aristocracia senatorial e dos cabaleiros, que para a explotación destes inmobles se servían sobre todo de intermediarios, en xeral escravos ou libertos.

20 Dionisio de Halicarnaso, *Ant. Rom.* 4, 13, 4 e Estrabón, *Geogr.* 5, 3, 7.

21 KOLB, F., *La ciudad en la Antigüedad cit.*, pp. 160; 162, refire que Augusto cifrou en 70 pés romanos (uns 18 ou 20,7 m.) a altura máxima das fachadas das rúas, e Traxano en 60 no s. II d. C. As rúas tiñan unha anchura media de 4,5 a 5 m, que só no caso das arterias principais chegaba de 6,5 a 7 m.

Rede de rúas da Roma imperial (NICOLET,CL., "Rome, ou la victoire du temps", *Mégapoles méditerranéennes. Géographie urbaine rétrospective*, París, 2000, p. 285).

Outro fito a destacar no planeamento de Roma é realizado polos arquitectos de Nerón. Tras o grande incendio de Roma no ano 64 d. C., confiscase unha gran parte da superficie que ardeu; a súa finalidade é a construción da *Domus Aurea*, e a creación dun novo tipo de barrio residencial, menos susceptible de arder e que, por iso, precisa máis espazo. É o único intento sistemático de importar en Roma unha planificación urbana moderna, habitual xa había tempo noutras cidades do Imperio. O barrio de Nerón presenta rúas rectas, amplas e con columnatas, un mellor abastecemento de augas e unha altura reducida dos edificios. As casas teñen muros exteriores separados e os pisos baixos constrúense só con materiais resistentes ao lume. As medidas supoñen unha maior seguridade e comodidade na vivenda.

Neste período o consumo desmedido de auga requirido polos espazos verdes urbanos é un efecto negativo máis do luxo. Frontino, na súa obra sobre os acuedutos, advirte que descubriu campos empapados de auga e cabanas (*tabernæ*), mesmo cenáculos; en fin, toda clase de lupanares provistos de fontes que manan sen cesar²²; de aí, a oportunidade de dotar de políticas imperiais de aprovisionamento hídrico na Roma imperial percíbese claramente a disposición espacial dalgúns dos grandes xardíns (*horti*) e dos pequenos hortos sitos na *collis hortulorum*²³.

A tradición dos Foros imperiais é continuada polos Flavios. No s. II d. C. na colina do Palatino vai desenvolvéndose unha nova forma arquitectónica (mansión do soberano de Roma). Os Flavios, con efectos propagandísticos, destrúen todo o conxunto da *Domus Aurea*, e ofrecen, no seu lugar, edificios accesibles ao público: o Coliseo e as Termas de Tito. Xa Domiciano crea o primeiro pazo auténtico no sentido en que agora o entendemos, cunha fachada en forma de templo, unha sala de audiencia e para xuízos, e un salón do trono, en cuxa ábsida recibía o Emperador.

Ao chegar ao s. III d. C. si se visualiza claramente o progresivo despoboamento do campo, coa disgregación do modelo produtivo-habitacional da vila, que tamén afecta aos fundos suburbanos, aínda que de forma desigual segundo as zonas xeográficas²⁴. E no s. IV d. C., Roma pasa de ser unha cidade de edificios para o culto pagán a unha cidade da Igrexa²⁵. En teoría a organización e conservación dos edificios en Roma sobrevive as guerras góticas e a conquista bizantina no s. VI d. C.²⁶; Procopio conta respecto ao asedio de Roma no 537 d. C. que os esforzos de preservación dos templos pagáns non foron vans²⁷. Roma afundiuse finalmente ao nivel dunha cidade de provincias, o que se percibe nas actuacións urbanísticas que se realizan, e é que o Imperio no 565 d. C. ten outras grandes cidades: Cartago, Rávena, Roma, Nápoles, Siracusa, Tesalónica, Atenas, Éfeso, Nicæa, Cherson, Trebizond, Ankara, Cesárea, Melitene, Seleucia, Antioquía, Emesa, Damasco, Jerusalén e Alexandría²⁸.

A situación mellórase sensiblemente cos ostrogodos polo considerable interese nos edificios cidadáns: pagos dentro dun fondo xeral de restauración (principalmente das *arca vinaria*²⁹), produción de ladrillos, lousas, e morteiro para a reparación de edificios públicos, e unha concesión especial para a restauración de edificios. Pero mesmo nestes anos non hai novos edificios, e a restauración limítase aos edificios importantes nas áreas centrais. Nunha carta Casiodoro escribe que no 510/511 d. C. Teodorico ordena protexer os templos e outros edi-

22 FRONTIN. aq. 76, 2; 75, 3. BRUUN, C., "Il funzionamento degli acquedotti romani", *Roma Imperiale. Unha metropoli antica*, Roma, 2002, pp. 161-162.

23 LUGLI, G., *Forma urbis romae imperatorum temporibus*, Roma, 1993.

24 DI GENNARO, F., DELL'ERA, F., "Dati archeologici di età tardoantica dal territorio dell'insula *inter duo flumina*", *Suburbium: il suburbio di Roma dalla crisi dosistema delle ville a Gregorio Magno*, Rome, 2003, p. 119; DI GENNARO, F., GRIESBACH, J., "Le sepolture all'interno delle ville con particolare riferimento al territorio di Roma", *Suburbium cit.*, pp. 23 ss.

25 KOLB, F., *La ciudad en la Antigüedad cit.*, p. 169.

26 WARD-PERKINS, B., *From classical Antiquity to the Middle ages. Urban public buiding in northern and central Italy ad 300-850*, Oxford, 1984, pp. 37-46; 89.

27 Procop. De Biso Gothico I, 25, 18-25. Igualmente respecto a este ánimo de conservación, véxase a Nov. Constitución 1, 25 (554), e na reedificación da Ponte Salaria no 565, despois dos danos das guerras (CIL VI, 1199 = ILS 832).

28 WARD-PERKINS, B., *From classical Antiquity cit.*, p. 48, señala que desde mediados dos. V y durante el s. VI d.C. los tradicionales edificios profanos están ya en ruinas en Italia. Los edificios públicos que han sobrevivido están concentrados fundamentalmente en los esenciales, principalmente murallas cidadás y son llevados a cabo principalmente a través de los servicios de trabajo bajo el control dogobierno central y de sus agentes locales (los gobernadores). El patronazgo constructivo tradicional, local y privado ha muerto efectivamente.

29 Anon. Vales. 67 establece que 200 monedas dofondo de vino se destinen á reparación dopalacio y la restauración de los edificios públicos da cidade de Roma.

ficios públicos da expoliación, malia o bronce e o chumbo que conteñen³⁰. O rei ostrogodo Teodorico destaca pola súa política edilicia³¹; el constrúe ou repara en Rávena, Pavia e Verona, non só as murallas, senón tamén as antigas estruturas públicas, tales como pórticos, acuedutos, baños e anfiteatros, e con iso pretende conferir lexitimidade ao seu goberno. Ao final do período ostrogodo Procopio visita Roma, e queda sorprendido do grao de conservación de certos monumentos, aínda que tamén refire que as estrugas crecen nos edificios arruinados por toda a cidade³². O seu desexo de asociarse co glorioso pasado de Roma chega mesmo aos métodos construtivos; deste modo ordena que os antigos materiais sexan restaurados, e as novas obras deben imitar o traballo dos antigos³³. A reutilización de antigas pedras³⁴, segundo La Rocca, parece atribuírse, non a problemas económicos, ou incapacidade para obter novas, senón á continua chamada á antiga tradición³⁵. Respecto aos baños, que gozaran de grande importancia na antiga sociedade romana, como instalacións para o pracer, o cristianismo dótao de novas funcións³⁶.

4 O modelo ostiense

Para explicar este modelo céntrome novamente na época imperial. Tal e como se reflicte nos escritos de Marcial, Xuvenal e nos textos dos xuristas clásicos conservados nos *Digesta* de Xustiniano, a vivenda romana ten pouco en común coa casa pompeiana; porén esta última amósase nos nosos días como o prototipo de casa romana. Evidentemente Ostia non é outra Pompeia. Son dúas cidades radicalmente diferentes en historia e en carácter.

Polo que se refire a Pompeia, esta tivera unha longa vida antes de sentir o impacto de Roma. No s. VI a. C. brevemente estivo dentro da órbita etrusca, e cando o poder de Etruria se estendeu a Campania, a súa influencia non foi nin profunda nin duradeira. A súa temperá construción está conectada coas culturas samnitas e grega. A invasión samnita, a finais do s. V a. C., ou principios do s. IV a. C., aportou o elemento dominante na súa poboación; as colonias gregas tamén imprimiron o seu carácter nas construcións. Así, os seus edificios tiñan un compoñente nativo itálico e elementos gregos, e a romanización posterior á guerra social non supuxo cambios substanciais³⁷.

Respecto a Ostia, primeiramente polas súas salinas, e, xa desde a República, como porto natural da cidade de Roma, vai adquirindo unha importancia crecente co paso do tempo. A nivel edilicio, as escavacións arqueolóxicas demostran que Ostia, en época republicana, e a principios do Imperio, é en certo modo similar a Pompeia: conservada tal como estaba

30 Theodor., *Variae* III, 31.

31 Anon. Vales. 70-71: "*Amator fabricarum et restaurator civium*".

32 Procop. De Biso Gothico, IV, 22,5-6; III,17,13.

33 Cassiodorus, *Variae* 7,5,5.

34 Cuenta Casiodoro que cuando Teodorico autoriza aos habitantes de Catania construción das murallas de su cidade con piedras provenientes do antigo anfiteatro, la razón que él da es que las ciudades no deben exhibir máis sus vergonzosas ruinas y que las nuevas murallas deben dar nueva dignidad a lo que no da ningún beneficio (Cassiodorus, *Variae* 3,49,3).

35 LA ROCCA, C., "Public building and urban change in northern Italy in the early mediaeval period", *The city in late antiquity*, London-New York 1992, p. 166.

36 WARD-PERKINS, B., *From classical Antiquity cit.*, pp. 126-144, destaca que para os Pais da Igrexa só hai un motivo para a construción dos baños, a hixiene. Non este, en determinados círculos, florece a idea ascética da auga só para beber ou para o baño básico; no oeste non só se permite isto senón que se concibe para as grandes festas da igrexa como ritual; baños para os bispos e os cregos, e baños para os pobres. Os ostrogodos reparan o acueduto de Rávena, Verona e Parma, entre outros.

37 MEIGGS, R., *Roman Ostia*, Oxford, 1985, pp. 11-12.

no 79 d. C. cando se produce a erupción do Vesubio: casas de planta baixa, con peristilo, e/ou horto.

A diferenza de Roma, Pompeia ou Herculano, a cidade de Ostia representa un modelo de cidade. O seu planeamento busca rematar coa conxestión cidadá e a ameaza de incendios e derrubamentos de edificios. Tamén se observa, despois do s. I d. C., a ausencia de mansións privadas, o que parece suxerir que os comerciantes ricos e os magnates mercantís prefiren residir en Roma ou nas vilas costeiras diseminadas ao longo do litoral latino, deixando a xestión dos seus negocios confiada a libertos. Mesmo os apartamentos de clase alta son modestos³⁸. Porén, a paisaxe urbana preservada en Ostia data a partir do s. II d. C., e responde á filosofía arquitectónica da *nova urbs* impulsada por Nerón na cidade de Roma, tras o grande incendio do 64 d. C.: Tanto Roma como Ostia teñen as mesmas necesidades de expansión vertical. Xa Cicerón fixo uso da palabra '*insula*', como contraposición a '*domus*', significando con elas dous estilos de vida: a *insula* é un bloque ancho e normalmente alto, dividido en apartamentos separados, que poden ser individualmente alugados, e usualmente provistos de balcóns e tabernas a nivel da rúa (deste modo cada unha das máis grandes *insulae* en Ostia acomodan certamente máis de cen inquilinos); pola contra, a *domus* é unha casa deseñada na súa orixe para unha única familia. Agora ben, respecto ao modelo de *insula* aprécianse algunhas variantes nos estudos arqueolóxicos. Así, moitos dos quinteiros de edificios en Ostia están divididos en apartamentos claramente diferenciados, con algúns dos servizos comúns, como a cisterna, as latrinas ou os xardíns. Nesta liña, as chamadas '*casas-xardín*' dispoñen de dous grandes bloques de apartamentos entre os *horti*³⁹.

Clarke explica que a Casa das Musas ten unha saída a estes *horti*. Ambos os dous complexos edilicios proxéctanse como construcións de luxo, polo que o destino desta zona verde sería máis de lecer que de consumo⁴⁰. Actualmente a este tipo de 'verde' coñéceselle como "xardíns en condominio", e ten un certo desenvolvemento dada a súa configuración de valor osixenante da urbe⁴¹. Aínda que o patio da 'Casa de Diana' e o da 'Casa dos *Triclinia*' son esenciais para dar luminosidade aos edificios en que se atopan, no primeiro a súa colocación é meramente utilitaria, e no segundo dá un aire aristocrático ao edificio; este ten a aparencia dun peristilo, e dado o desaproveitamento do espazo, viría acompañada de altas rendas.

Aínda en época flavia se constrúen casas privadas con atrio. Mesmo no Baixo Imperio a área central adoita estar pavimentada con mosaicos ou deixada como horto. Unha última referencia a Ostia vai ligada ao horto suburbano. A parte noroeste do plano da cidade (illa norte do río) e a parte sur é comparativamente terra de boa agricultura, proverbial pola súa fertilidade, mesmo en época postclásica. A terra é a máis apropiada para a produción de vexetais e hortalizas e froitas; o seu destino é o mercado local e Roma, o que representa probablemente a forma máis lucrativa da agricultura ostiense. Porén, tal horticultura de mercado non promove o crecemento de grandes propiedades, preservándose o modelo de pequenas posesións, con traballadores que na súa maioría viven na cidade e saen diariamente ás súas tarefas agrícolas⁴².

38 MCKAY, A.G., *Houses, villas, and palaces in the roman world*, Ithaca-New York, 1998, pp. 92-99.

39 MEIGGS, R., *Roman Ostia cit.*, pp. 1-15; 240; 237; 253.

40 CLARKE, J.R., *The houses of roman Italy, 100 B.C.-A.D. 250. Ritual, space, and decoration*, California, 1991, p. 270.

41 ALLODI, M.-SNIDER, V., *Dal giardino dell'Eden al verde della metropoli. Dal giardino di ieri al ruolo doverde nelle città di oggi*, Milano, 1992, p. 58.

42 MEIGGS, R., *Roman Ostia cit.*, pp. 243; 253; 262-263.

5 As provincias

Fóra da península itálica evolucionábase cara un modelo de grandes *poleis*, en prexuízo das numerosas *poleis* menores e dos seus asentamentos rurais. Para o Oriente grego a romanización supón a expansión da súa poboación e da área do seu asentamento, así como a elevación do nivel de vida: construcións monumentais e de utilidade pública orientadas á salubridade, abastecemento, vida social e formación. Así mesmo, no transcurso da época imperial as provincias occidentais do Imperio contan cunha rede de asentamentos. Sorprendentemente as concentracións humanas máis grandes en Occidente hai que buscalas entre os conxuntos inorgánicos e espontáneos de barracas (*canabae*) que se establecen nas fronteiras do Rin e do Danubio, como mercados fixos e importantes, inmediatamente próximas aos campamentos permanentes de lexionarios; nunca chegan a ser cidades, nin sequera *vici*, pero, escapando a todas as definicións de *urbanitas*, están dotadas de importantes infraestruturas. En Oriente si é doado atopar grandes cidades; mesmo se atopan no norte de África en época dos Severos⁴³.

Pero xa desde a metade do s. III d. C. aparecen os primeiros indicios de problemas económicos, con fenómenos habituais en case todo o Imperio: forte diminución das inscricións, reciclaxe de materiais antigos (*spolia*), desaparición das antigas familias aristocráticas, abandono de edificios públicos, falta de donativos para actividades everxéticas da aristocracia cidadá, perda do significado ideolóxico dos edificios públicos. Pola contra esta aristocracia dedica eses recursos económicos á construción de fastosas vilas ou no embelecemento de edificios eclesiásticos. As necesidades de defensa animan aos emperadores á construción de murallas, cuxa falta é un signo de decadencia ou de anomalía; e principalmente as cidades fortificadas son as que sobreviviron. Durante os s. III e IV d. C. o territorio romano desmémbrase considerablemente, perdendo a súa cohesión, á par que —entre outras consideracións— decae a vida municipal, poténcianse as vilas e aumentan os *agri deserti*. Desde a segunda metade do s. III d. C., moitas das provincias do Oeste amosan unha caída nos niveis de ocupación rural, e en xeral o Imperio romano sofre diminucións de poboación, mesmo desaparición dalgúns cidades pola redución das rutas dos mercados internacionais. A maioría da poboación vive en territorios rurais arredor de centros urbanos fronte á pulsión que supoñen as grandes propiedades fundiarias coas súas vilas⁴⁴. Con todo, moitas cidades do norte de África conservan o seu esplendor.

Xa desde o s. V d. C. tanto no Leste como no Oeste do Imperio son destacables os edificios da Igrexa. A arte bizantina é funcional, sendo principalmente relixiosa; segundo Grant é un medio moi efectivo de delinear as relacións entre Deus, o Emperador e a humanidade; noutras palabras, a principal arte no Imperio é relixiosa. E esta arte exprésase particularmente na creación de Igrexas, que seguen fundamentalmente o modelo das antigas mercado-basílicas⁴⁵. Todas as cidades dispoñen de impresionantes fortificacións, e no caso de Xustiniana Prima e Nicopole constrúense ex novo en lugares provistos de defensas naturais. Porén ningunha destas novas fundacións ten unha planificada cuadrícula urbana de rúas ou *insulae* regulares.

43 GROS, P., "La construction d'un espace méditerranéen et les premières mégapoles (VIIe siècle av. J.-C.-VIe siècle ap. J.-C.)", *Mégapoles méditerranéennes. Géographie urbaine rétrospective*, París, 2000, p. 77.

44 WHITTAKER, C.R.-GARNSEY, P., "Rural life in the later roman empire (cap. 9)", *The Cambridge ancient history*, 13 (1998) pp. 277-311. GARCÍA MAC GAW, C.G., "La ciudad-estado y las relaciones de producción esclavista en el imperio Romano", *La ciudad en el Mediterráneo Antiguo*, Buenos Aires, 2007, pp. 87-124.

45 GRANT, M., *From Rome to Byzantium: The fifth century A.D.*, London, 1998, pp. 81-82.

6 Constantinopla: unha fundación infraplanificada urbanisticamente

O proxecto político de Constantino ten unha dimensión cronolóxica marcada por dous intervalos -o primeiro abrangue desde o acto da *consecratio* ata o 11 de maio do 330 (data da *dedicatio*), e o segundo, desde a devandita data ata o 337, ano da súa morte (os privilexios desta cidade veñen xa implícitos, tanto no feito de honrar nominalmente ao Emperador, como, principalmente, na súa vontade —por razóns estratéxicas⁴⁶— de residir alí). O nacemento desta cidade perturba un equilibrio anterior, e o seu desenvolvemento faise en detrimento de cidades máis modestas e dunha rede urbana preexistente⁴⁷. Constantino prevé unha capital de 100.000 a 150.000 habitantes no territorio comprendido dentro das novas murallas (700 hectáreas)⁴⁸. E para conseguir este obxectivo, incentiva con diversas medidas a chegada masiva de emigrantes e de parte da aristocracia romana⁴⁹; o Emperador, pois, establece as grandes liñas do seu plan e dos principais monumentos⁵⁰, no marco dun fenómeno urbano de amplitude excepcional⁵¹, pero que algúns riscan de caótico⁵².

Xa ás alturas do s. V d. C., Constantinopla é un polo case único de mobilidade social no Imperio; desde mediados do s. IV d. C., as medidas de incitación son suspendidas⁵³, para tratar de evitar unha nova afluencia de poboación, que compromete perigosamente o equilibrio (esencialmente fiscal) entre Constantinopla e as cidades de provincias. Pero os emperadores non teñen nin iniciativas nin medios para controlar esta evolución demográfica e social da cidade de Constantinopla⁵⁴. Agatías comenta criticamente o urbanismo da cidade que agrava o caos cidadán en caso de catástrofe natural: “En todas partes as casas da cidade están tan xuntas e pegadas unhas a outras que sería moi raro ver algún espazo libre, despegado e sen obstáculo ningún”⁵⁵. Por esta situación, a terra para o cultivo dispónse entre unha fileira defensiva das murallas de Teodosio en Constantinopla e a seguinte⁵⁶; con todo, resulta especialmente difícil nas zonas da cidade densamente edificadas⁵⁷.

46 Zosimo, *Nueva Historia*, II, 30; Zonaras, *Historia*, III, 5. Respecto á súa condición de lugar estratéxico (política e militarmente), cómodo e ben centrado, desde onde gobernar todo o imperio romano, véxase BRÉHIER, L., “Constantin et la fondation de Constantinople”, *Revue historique* 119 (1915) pp. 268-272.

47 DRAGON, E., “Constantinople”, *Mégapoles méditerranéennes. Géographie urbaine rétrospective*, París, 2000, pp. 376-397.

48 DRAGON, E., *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 a 451*, París, 1974, *Constantinople cit.*, p. 524.

49 CTh. 14,13= C.11, 20 (365).

50 DRAGON, E., *Naissance d'une capitale cit.*, p. 33, estima que gran parte das tarefas construtivas se realizan no intervalo que media desde a cerimonia de consagración da cidade, ata o 11 de maio do 330, en que se fai a festa da *dedicatio*.

51 CHASTAGNOL, A., *L'évolution politique, sociale et économique du monde romain de Dioclétien à Julien (284-363)* p. 333.

52 Zosimo, *Nueva Historia*, II, 32.

53 Constantino para refundar a cidade, que ocupará o lugar da antiga Roma (*Roma vetus*), dotaráa non só das prerrogativas propias da capital político-administrativa, senón tamén de medidas incentivadoras para o seu despeque poboacional.

54 DRAGON, G., *Naissance d'une capitale cit.*, pp. 517; 521.

55 Agathias, *Historiae* V, 3, 6. ORTEGA VILLARO, *Agatías, Historias, introd., trad., y notas*, Madrid, 2008.

56 WARD-PERKINS, B., “Constantinople, imperial capital of the fifth and sixth centuries”, *Sedes regiae (ann. 400-800)*, Barcelona, 2000, pp. 63-79, explica que as terras das murallas teñen un dique amplo de auga, xestionada a través da parte superior da cadea amurallada, unha triple liña de murallas de grande altura e un grande espazo pechado de grandes torres dominándoo todo desde arriba. Polo que se refire á presenza destes hortos no interior mesmo das cidades é atestado polas cidades secundarias. MAAS, M., *Age of Justinian*, Cambridge, 2005, p.70, sinala que as hortalizas se producían durante todo o ano, crecendo fundamentalmente nos hortos existentes entre as murallas de Constantino e Teodosio, así como máis alá delas.

57 KODER, J., “Fresh vegetables for the capital”, *Constantinople and its hinterland*, Cambridge, 1995, p. 50.

En termos de poboación Roma albergara en torno a un millón de habitantes, pero o seu número quizais decrece durante o século III e IV d. C., e quizai cae dramaticamente durante o s. V e VI d. C., ata a cifra probable de 100.000 habitantes, no 600 d. C. Doutro lado, Constantinopla en torno ao 500 d. C., alberga unha poboación aproximada de medio millón; pero indubidablemente desde finais do s. V d. C. e durante o s. VI Constantinopla é a máis populosa cidade de todo o mundo romano, e eríxese como a gran capital do Imperio; en contraste, moitos dos centros urbanos sobreviven case como cidades-estado en provincias grazas a grandes mercados ou portos. A riqueza da agricultura e gandería, así como a vida social canalízanse cara a metrópole, nunha sociedade na que o transporte é moi caro. Os programas edilicios requiren de aportacións do Estado bizantino⁵⁸. Agora ben, a nova capital nunca chega a competir con Roma no número e tamaño dos seus edificios⁵⁹.

7 A cidade actual paradigma da ausencia da *urbanitas*

Se continuásemos o fío condutor que seguimos coa época romana, observaríamos que as nosas cidades foron, ao longo dos distintos periodos históricos, obxecto dunha transformación continua. Agora ben, o dinámico e convulso s. XX esgotou e quebrou o soño inspirador de aqueles grandes deseños do s. XIX, e como froito complexo diso preséntase a cidade actual.

Ademais, a nosa recente lexislación urbanística agravou os problemas de desorganización do territorio, ao confundir flexibilidade na ordenación con total liberdade da iniciativa privada. De aí que nun intento de reconducir a situación se dite a Lei do Solo 8/2007, de 28 de maio. O obxecto desta lei diríxese tanto ao cumprimento dos deberes constitucionais relacionados co solo en todo o territorio estatal (art. 33, 1-2; 47; 139,1; 148, 1,3º; 149), como a establecer as bases económicas e medioambientais do seu réxime xurídico, a súa valoración e a responsabilidade patrimonial das Administracións públicas na materia; loitando contra a especulación e segundo o principio de desenvolvemento sostible⁶⁰. Esta lei foi derogada polo novo texto refundido, Real Decreto 2/2008, de 20 de xuño, aínda que se manteñen no material as referencias e contidos.

No título deste apartado exprésase a cidade actual como unha ausencia de *urbanitas*, o que non quere dicir que non exista un modelo urbanístico; de tal modelo só esbozarei unha descrición básica conforme a grandes ítems:

7.1 Quebra da cidade monocéntrica

A cidade tradicional, compacta e complexa polo seu significado ancestral deixa de ser formal e nodal en pro da pluricentralidade ou difusión da centralidade (cidade difusa; cidade

58 HALDON, J.F., *Byzantium in the seventh century. The transformation of a culture*, Cambridge, 1997, pp. 443-447.

59 WARD-PERKINS, B., *Constantinople cit.*, p. 66.

60 CARRILLO BENITO, E.-CUERDA GARCÍA-JUNCEDA, J. C., *Ciudad, cambio climático y sostenibilidad*, Sevilla, 2008, pp. 31-33, indican que tras a sentenza do Tribunal Constitucional de 20 marzo 1997 se dita a lei de 13 de abril de 1998 sobre réxime do solo e valoración. A devandita disposición considera o solo como un produto máis sometido ás leis da competencia, convertindo a vivenda en obxecto de especulación. E nesta liña incide o Decreto lei 4/2000, de medidas urxentes no sector inmobiliario e transportes. Máis aínda, en 2001 unha nova sentenza do Tribunal Constitucional, que impactou de cheo na lei de 1998 e forzou a súa notable modificación a través da lei 10/2003, de 20 de maio. Á par, as Comunidades Autónomas procuraban fomentar unha lexislación á altura das responsabilidades asignadas pola sentenza de 1997 do Tribunal Constitucional. Cada unha fíxoo ao seu ritmo e ao seu modo; e no único que coincidiron foi no intento de reducir o histórico protagonismo municipal no quefacer urbanístico.

rede); así, a cidade formal clásica convértese en simple urbanización, en cidade oca de contactos, contido e información diferenciada, e cuxas formas pasan a ter unha función basicamente decorativa. Deste modo un crecemento centrífugo impónse seguindo o modelo funcionalista de ocupación do solo inspirado na Carta de Atenas dos anos 30; tal modelo une unha rixida compartimentación a unha localización segundo a función, por zonas (zoning), que necesita boas conexións de transporte e de comunicación, enerxía ou permeabilidade do contacto 'campo-cidade'⁶¹. Algúns autores falan do termo 'barrio-cidade', como instrumento moi útil para elevar a calidade de vida destas cidades consolidadas de certo tamaño; con esta figura do que se trata é de establecer áreas operativas cunha poboación comprendida entre 20.000 e 50.000 habitantes, con dotación de equipamentos públicos e espazos libres, e un diámetro que non supere en ningún caso os 2 kilómetros, logrando que o percorrido a pé da distancia máxima dentro de cada barrio-cidade sexa 30 minutos⁶². Así se consegue un aumento de complexidade de pequena escala e unha simplificación de grande escala. Pero cómpre que iso se faga programadamente, planificando as accións e iniciativas que poidan combater os efectos negativos; así por exemplo, introducindo un corrector ecolóxico palíase a insostible dilapidación urbanística das urbanizacións residenciais da periferia, desconxestionando funcionalmente o centro comercial e de negocios, e dotando a ese sector de personalidade funcional propia e de sentido dentro do tecido da cidade⁶³.

Este proceso de concentración agudízase na megacidade, na que múltiples elementos engaden complexidade á realidade urbana; en Occidente as megacidades preséntanse planificadas, con graves problemas de tráfico, conxestionadas, opulentas e deshumanizadas, cun crecemento case nulo, mentres que nas cidades do mundo menos desenvolvido son caóticas, amoreadas, insalubres e cheas de necesidades cada día máis incitantes polo constante aumento da poboación que vive nelas⁶⁴.

7.2 Decadencia de grandes espazos urbanos no centro das cidades

Aínda que certos criterios de conservación e rehabilitación son xa aplicados tradicionalmente nas cidades históricas, estas requiren do consorcio municipal e empresarial para unha reestruturación que cree vida urbana: xa sexa dotándoas dunha grande accesibilidade de comunicacións e de servizos (oficinas, comercio, actividades lúdicas e ofertas culturais, ...), xa simplemente xerando unha arquitectura excepcional, que rompe as regras do xogo

61 RULLÁN SALAMANCA, O., "Economía y sostenibilidad de las ciudades: entre la desregulación y la planificación", *La ciudad. Nuevos procesos, nuevas respuestas*, León, 2003, p. 162. MELLADO RUIZ, L., "La reordenación territorial del urbanismo desagregado: articulación de las previsiones urbanísticas y territoriales en el ordenamiento andaluz", *El derecho urbanístico del s. XXI. Urbanismo y estado de las autonomías*, Madrid, 2008, pp. 344-389.

62 CARRILLO BENITO, E.-CUERDA GARCÍA-JUNCEDA, J.C., *Ciudad cit.*, pp. 40, 42-43, indica que "hoxe en día é posible incorporar datos demográficos, imaxes obtidas por satélite e outros parámetros medioambientais para canalizar a expansión urbana dunha localidade ou grupo de localidades cara as zonas máis favorables e evitar as máis desfavorables. Iso pode implicar a necesidade de construír novas infraestruturas para a sostiabilidade na cidade consolidada —sistemas públicos de transporte enerxeticamente eficientes, redes de carrís-bicí, infraestruturas que faciliten o uso de enerxías renovables, criterios de climatización sostible, xestión axeitada dos residuos sólidos urbanos, medidas de aforo de auga, incremento de espazos libres e zonas axardinadas, etc.

63 VILAGRASA IBARZ, J., "Ciudad y sociedad. ¿Relaciones en transformación?", *La ciudad. Nuevos procesos, nuevas respuestas*, León, 2003, p. 331; RULLÁN SALAMANCA, O., *Economía y sostenibilidad cit.*, p. 165; SÁINZ GUERRA, J. L., "La remodelación de la ciudad europea", *La remodelación de la ciudad europea*, Valladolid, 2007, p. 21.

64 LÁZARO Y TORRES, M. L.-GONZÁLEZ GONZÁLEZ, M.J.-IZQUIERDO ÁLVAREZ, S., "Reflexiones sobre la terminología para designar a las ciudades que encabezan la jerarquía mundial", *La ciudad. Nuevos procesos, nuevas respuestas*, León, 2003, pp. 64-70.

urbanístico, aumentando a rendibilidade; ou creando 'parques temáticos'⁶⁵. Porén unha museización dos cascos históricos leva consigo certos efectos contraproducentes, que ás veces tamén se exportan aos espazos rurais, transformándoos en paisaxes fixos e inertes, que como expresa Hernández Ramírez, 'están obrigados a parecerse ao que se cre que foron'⁶⁶. Outra práctica que vitalizaría os centros das cidades sería unha promoción do aluguer de vivendas⁶⁷.

7.3 Predeominio de intereses empresariais no desenvolvemento urbano

Fronte a unha planificación urbana e rexional deféndese o avance da empresa sobre a administración (Privatizacións, externalización de servizos, concesións, creación de empresas públicas, etc.)⁶⁸. Os grandes grupos de investimento buscan rendibilidade económica e financeira nos valores urbanos; e para iso, coa complicidade dos concellos, cambian os plans urbanísticos ao seu gusto (por ex., os 'convenios urbanísticos'). Así esta política dos anti-planificación provocou que a cidade comece a non funcionar⁶⁹. Por iso ha de buscarse un equilibrio entre o mercado e as intervencións públicas, compaxinando crecemento económico, capacidade emprendedora e innovación, á par que cohesión social e benestar colectivo⁷⁰.

7.4 Articulación dunha rede global de cidades

No contexto europeo, por exemplo, é moi posible que a gran cidade e os sistemas urbanos centrais sexan os únicos espazos relevantes na dinámica económica. E a escala planetaria estase construindo un selecto club de grandes cidades que se configuran en motor da economía e en promotores das novas tendencias sociais, tecnolóxicas e culturais (cidades globais). A municipalización vai ser decisiva en procesos de construción de supranacionalidades. Por iso, fronte ás antigas redes de produción de bens e servizos, cada cidade ha de aprender a competir e a cooperar coas demais para incorporarse aos novos circuitos internacionais (tecnolóxicos, políticos, económicos, científicos e técnicos, culturais ou de consumo). Deste modo pódese xerar riqueza, tecnoloxías e iniciativas empresariais aplicables ao territorio concreto, e garantir a calidade de vida presente e futura dos cidadáns. Por iso, a posición de cada cidade na rede global de cidades vai depender das características de cada comarca (cunha historia e un contexto político, económico e social determinado), facendo

65 SÁINZ GUERRA, J.L., *La remodelación de la ciudad europea cit.*, pp. 13-15. GARCÍA ECHEVARRÍA, S., "La empresa y su entorno urbano", *Ciudad e historia: la temporalidad de un espacio construido y vivido*, Madrid, 2008, pp. 135-173. VILAGRASA IBARZ, J., *Ciudad y sociedad cit.*, p. 339, indica que outra perda da identidade local se está perpetrando a partir da comercialización *folk*, e da canalización do patrimonio. Unha alternativa para o crecemento, para agudizar a iniciativa de emprendedores nas cidades de gran riqueza patrimonial e cultural foi, desde hai un tempo de forma redobrada, a comercialización do patrimonio. A busca de visitantes que atraídos polos tesouros históricos están dispostos a pagar. A cidade monumento converteuse nun parque temático e, como tal, nun produto hiperreal, que ofrece máis que a realidade, que inventa a realidade e faina dirixible ás masas.

66 HERNÁNDEZ RAMÍREZ, J., "Movimiento patrimonialista y construcción de la ciudad", *Ciudad e historia: la temporalidad de un espacio construido y vivido*, Madrid, 2008, p. 40.

67 CARRILLO BENITO, E.-CUERDA GARCÍA-JUNCEDA, J.C., *Ciudad cit.*, pp. 44-45 indica que unha das características da actual tenza de vivenda en España é a escasa porcentaxe de vivenda en aluguer, moi por debaixo da media europea", e que rompe a tendencia inversa de tempos pasados.

68 RULLÁN SALAMANCA, O., *Economía y sostenibilidad cit.*, pp. 151; 166, sinala que os plans pasan a ser instrumentos desregularizadores que preparan o terreo ao investimento, a calquera investimento. Estes plans achandan o territorio para poder competir mellor en busca de investimentos.

69 SÁINZ GUERRA, J.L., *La remodelación de la ciudad europea cit.*, p. 17.

70 VILAGRASA IBARZ, J., *Ciudad y sociedad cit.*, p. 347.

atractiva a explotación das 'vantaxes' dese territorio: nesa tan anunciada complementariedade entre o global e o local⁷¹.

7.5 Criterios de ecoloxía e sostibilidade na planificación urbana⁷²

Xa máis da metade da poboación vive en zonas urbanas, e nelas concéntrase pobreza, á par que a esperanza de escapar dela; é calidade e contaminación⁷³. As formulacións ecolóxicas do medio natural e agrario aplicadas á planificación (ecoloxía urbana) para a delimitación de 'unidades ambientais' son moi recentes, datan dos anos 90, e, como sinala Rullán Salamanca, apenas callaron aínda no discurso oficial de xestores e planificadores. Así, os Plans Xerais de Ordenación Urbana (PXOU) da lexislación urbanística e os Plans de Ordenación dos Recursos Naturais (PORN) da lexislación de espazos naturais determinan zonas e distribúenas de forma concéntrica (do centro á periferia os primeiros falan de solo urbano, urbanizable e non urbanizable⁷⁴, mentres que os segundos, na mesma dirección, se refiren a zona central, zona tampón e zona de transición)⁷⁵. Desde a Lei 4/1989, de 27 de marzo de Conservación dos Espazos Naturais e da Flora e Fauna silvestre, o medio 'natural' cualifícase nos territorios urbanos a través dos parques metropolitanos, parques urbanos e parques de barrio⁷⁶. Esta lei foi derogada pola lei 42/2007, de 13 de decembro, do Patrimonio Natural e da Biodiversidade, co obxecto de intentar corrixir en parte algúns dos defectos da normativa previa anterior. É máis completa e sistemática, e pretende precisamente acabar co intento de compartimentalización ou 'atomización' dos espazos naturais (barreiras político-administrativas á Natureza), substituindo as fórmulas anteriores de xestión por novos mecanismos de protección integrada dos ecosistemas naturais.

Ademais, polo que se refire aos hortos, desde un enfoque urbanístico os seus valores definiron sempre a cidade máis alá do estrito sentido xeográfico⁷⁷. Pero dado que o noso sistema xurídico non confire, a este ben inmobile urbano, cualificación propia algunha da que puidese extraerse unha regulación específica, queda a consideración dos Plans Xerais de Ordenación Urbana a posible adopción de medidas preventivas e/ou correctoras deste desequilibrio ambiental —que na práctica desgraciadamente sequera se formulan—⁷⁸. Máis aínda, no Catálogo de Bens Culturais que dispón cada Comunidade Autónoma, os

71 PRECEDO LEDO, A., *La ciudad en el territorio cit.*, pp. 16; 32. CARRILLO BENITO, E.-CUERDA GARCÍA-JUNCEDA, J.C., *Ciudad cit.*, pp. 15-19.

72 RULLÁN SALAMANCA, O., *Economía y sostenibilidad cit.*, p. 159 refire que o termo sostibilidade é consagrado a finais dos 80 desde as Nacións Unidas a partir do chamado informe Brundtland. Un termo que debe á ambigüidade gran parte do seu éxito pois pode ser confundido doadamente co desenvolvemento autosostido que viñan manexando Rostov e outros economistas dedicados a promover o crecemento económico.

73 CARRILLO BENITO, E.-CUERDA GARCÍA-JUNCEDA, J.C., *Ciudad cit.*, pp. 15-16.

74 As clases de solo (urbano, urbanizable e non urbanizable) son válidas no ámbito autonómico, pero a nova lexislación estatal, aos sós efectos das competencias estatais, xa non clasifica o solo, senón que o delimita en dúas situacións básicas, rural e urbanizado.

75 RULLÁN SALAMANCA, O., *Economía y sostenibilidad cit.*, pp. 154-155; 161. Lei de 12 de maio de 1956, sobre Réxime do Solo e Ordenación Urbana; Lei 19/1975, de 2 de maio, de Reforma da Lei sobre Réxime do Solo e Ordenación Urbana; Lei 8/1990, de 25 de xullo, de Reforma do Réxime Urbanístico e Valoracións do Solo; Lei 6/1998, de 13 de abril, sobre Réxime do Solo e Valoracións.

76 RULLÁN SALAMANCA, O., *Economía y sostenibilidad cit.*, p. 155.

77 WISEMAN, T.P., "A stroll on the rampart", *Horti romani. Atti do convegno, Roma 4-6 maggio 1995*, Roma, 1998, p. 22. Para MAGUIRE, H., "Paradise withdrawn", *Byzantine Garden Culture*, *Dumbarton Oaks*, 2002, p. 31, os *horti* eran lugares que formaban parte da identidade da paisaxe.

78 BONUCCELLI, A., "Presentazioni", *Roma. Il verde e la città: giardini e suazi verdi nella costruzione Della forma urbana*, Roma, 2002, p. 13, explica que durante o boom económico concentráronse grandes cantidades de cemento, comprometendo irreversiblemente a memoria e o futuro. O 'verde' como parte estrutural do contexto urbano, representa unha ineludible necesidade e un ben colectivo, que debe coirdarse a través dun decisivo empeño institucional. En suma, a idea dunha cidade sostible, cun corpo organizado de espazos verdes, podería equilibrar a presión antrópica; conseguíndose así un positivo e coidado equilibrio ecolóxico.

hortos(-as) protexidos, como bens do patrimonio histórico-artístico, responden a caracterizacións arquitectónicas ou etnolóxicas excesivamente singulares, resultando, por tanto, un instrumento claramente insuficiente⁷⁹. O ecosistema é invisible aos ollos da liña urbanística e formal da 'producción da cidade'⁸⁰.

7.6 Fortalecemento do poder municipal cívico

A reforma financeira e competencial dos entes locais non debe gravitar sobre os cidadáns, senón que ha de ter o seu soporte no trasvase cara o mundo local de ingresos e funcións hoxe en mans das Administracións europea, estatais e rexionais⁸¹. Ademais, unha boa administración local ha de facer un uso eficiente das capacidades das novas tecnoloxías da información e da comunicación, pero tamén do seu propio capital intelectual e dos seus propios recursos humanos, que confía no coñecemento, as habilidades, a experiencia e bo xuízo da súa xente, dos empregados públicos. Agora ben, este 'cambio de modelo urbano' require da elaboración dunha 'folla de ruta estratéxica' capaz de impulsar a súa propia transformación. Como indican Carrillo Benito e Cuerda García, cómpre, por tanto, dotar a estas cidades dun Plan de Indicadores de Sostibilidade, con novas reflexións, capacidades e instrumentos para que sexan capaces de planificar a súa expansión, empregar sostiblemente os seus recursos, e ofrecer aos seus cidadáns os servizos esenciais que necesitan para vivir con dignidade. A incorporación das asociacións sociais, ambientais e económicas representativas dos cidadáns nos órganos de xestión dos servizos municipais, e a difusión dos resultados da xestión municipal, son instrumentos necesarios para achegar e implicar á cidadanía no desafío da sostibilidade. Nesta orde resulta fundamental que a ordenación urbanística municipal conteña un Plan de Indicadores de Sostibilidade (planificación estratéxica e planificación urbanística)⁸².

7.7 Inmigración e perda de identidade local

Un gran custo da urbanización é a perda de identidade local. As cidades tenden a reproducir en todas partes similares formas de vida, afogando os costumes arraigados nos lugares e conforme á tradición⁸³. E a iso únese o fenómeno migratorio. A integración das minorías ha de facerse nas cidades e nos barrios posto que se demostrou que a creación de guetos raciais ou de bolsas de pobreza xeran conflitividade.

7.8 Promoción da cidade a través do concepto de saúde pública

"Cidade e saúde pública" é o tema dunha mesa redonda na que se formulan as múltiples vertentes deste ben colectivo: barreiras urbanísticas e de transporte, espazos para actividade deportiva e espazos verdes, edificios enfermos (oficinas herméticas, con ventilación

79 RODRÍGUEZ LÓPEZ, R., *El huerto en la Roma antigua. Su problemática urbanística y agraria*, Madrid, 2008. Na Comunidade Autónoma Andaluza están catalogadas como BIC: a Casa-horta de San Vicente, a Horta Nobre, a Horta de San Lázaro e a Horta de Pedalajar. Todas elas exceden por diversas razóns do modelo de pequeno horto tradicional, tan estendido ata as últimas décadas deste século. Tamén ao respecto, AAVV., *Plazas y jardines en Andalucía* (Jornadas europeas de Patrimonio. Andalucía. Consejería de Cultura), Sevilla, 2004.

80 RULLÁN SALAMANCA, O., *Economía y sostenibilidad cit.*, p. 157.

81 Ao respecto, FERIA TORIBIO, J.M., "Indicadores de sostenibilidad: Un instrumento para la gestión urbana", *La ciudad. Nuevos procesos, nuevas respuestas*, León, 2003, pp. 241-253.

82 CARRILLO BENITO, E.-CUERDA GARCÍA-JUNCEDA, J.C., *Ciudad cit.*, pp. 21-29, 34-36.

83 VILAGRASA IBARZ, J., *Ciudad y sociedad cit.*, p. 338.

artificial, e lexionelose polo aire acondicionado), ruidos⁸⁴. Así Olivera Poll, A., menciona a importancia dos efectos negativos da expansión espacial da cidade (suburbanización da vivenda, perifurización de grandes superficies comerciais, saída de colexios, etc.). E isto está provocando unha necesidade de motorización de poboación moi nova e moi anciá, o que leva consigo un aumento na accidentalidade por tráfico e nos niveis de contaminación. As barreiras son un factor de exclusión (da formación, do traballo, etc.), e de enfermidade (illante, crean depresión, sedentarismo e falta de exercicio físico, varices, obesidade, falta de control médico por imposibilidade de saír). A saúde refórzase tamén se o espazo vital potencia os sentimentos de autoestima, confianza e seguridade, e neste sentido maniféstase Martín Sánchez, V., cando expresa que ‘a saúde é intentar que a sociedade teña o maior estado de benestar físico, psíquico e social posible. O cambio nos factores demográficos, o avellentamento da poboación, leva tamén a que os problemas sexan novos e as súas solucións tamén o teñan que ser. E por outra parte, está claro que non se pode manter un incremento do gasto sanitario por enriba do crecemento económico de maneira indefinida’. Pola súa parte Olivera, A., céntrase na educación dos nenos como cidadáns, porque hai, por exemplo, sitios onde xogan e cousas ás que xogan que poden ser un factor de saúde terrible”. Finalmente Vilagrasa, J. indica que unha cidade saudable necesita de políticas claras e de moito diñeiro para implantalas.

8 Notas conclusivas

Expuxéronse aquí de maneira panorámica distintos modelos de cidade no mundo romano, pero sacrificando inevitablemente moitas referencias e aspectos igualmente interesantes para a súa integral comprensión. E igualmente a descrición da cidade actual, rica en matices e en casuística, someteuse á mesma idea de presentación global, o que quizais provoque en certos puntos unha análise demasiado forzada, pois moitas son as cuestións de calado. Así, por exemplo, o TR da Lei de solo de 2008, unha norma estatal que, por cuestións competenciais, non entra a regular cuestións propiamente urbanísticas, é dicir, as tres clases de solo que cita existen nas CC. AA., e concréntanse, para cada municipio, nos plans a partir das determinacións de cada lexislación urbanística (en Andalucía, a LOUA 7/2002), pero a Lei estatal non contén clases de solo. Por outro lado, o modelo de crecemento e ordenación concéntrica é evidente no caso dos instrumentos de ordenación urbanística (o máis importante, o PGOU), aínda que xa resulta tan claro respecto dos PORN, aínda que existen esas zonas de amortecemento, a funcionalidade é diferente. Non se trata de graos de protección, porque por exemplo, en urbanismo o único solo protexido é o non urbanizable, pero os outros dous son susceptibles de transformación. En síntese, a normativa de protección de espazos naturais si ten un evidente obxectivo de protección (menor conforme nos alonxamos do espazo protexido), pero a clasificación urbanística responde a outras motivacións (ordenación da cidade, determinación dos dereitos e deberes dos propietarios, cálculo do valor dos terreos, por exemplo, a efectos expropiatorios), aínda que é verdade que no solo non urbanizable prevalece a óptica da preservación das devanditas zonas. O obxectivo da nova Lei 42/2007, de intentar superar a visión “conservacionista” da anterior, por unha nova reformulación “integrada” dos espazos naturais. De feito, o novo TR2008 da Lei do

84 AA.VV., “Ciudad y salud pública”, *La ciudad. Nuevos procesos, nuevas respuestas*, León, 2003, pp. 471-488. Santana, A.P., refire que ‘hoxe, un pouco por todo o mundo, o espazo urbano é un espazo considerado como crítico, cando se asocia a valores como a calidade de vida, benestar e saúde das poboacións. Trátase do paradigma perdido da urbanidade. Na urbe dos nosos días concéntranse problemas de paro, polución, calidade dos aloxamentos, iniquidades, diferentes exclusións, crecendo os casos de patoloxías infecciosas (novos e vellos problemas de saúde), patoloxías crónicas e sociopatías. O espazo urbano raramente é lugar de encontro e seguridade’.

solo parte precisamente desa convicción de interacción entre o campo e a cidade, da progresiva imbricación de elementos, para que a cidade non “morra” ao rematar as casas, e só exista “campo” fóra da cidade. Búscase unha cidade polivalente, aberta, solar, “verde”, etc., porque o medio natural tamén é medio ambiente. Outra cousa é que isto se consiga de verdade, porque ao final, unha Lei pode dicir moitas cousas, e unha lei estatal xenérica máis aínda, pero o importante é a súa aplicación e todo iso depende dos plans urbanísticos, que non os fai o Estado, senón as CC. AA. a proposta dos municipios correspondentes. A mesma consideración en canto aos hortos, figura non contemplada na lexislación ou planificación urbanística, aínda que si susceptible de declaración como BIC, aínda que para iso hai que demostrar a singularidade, rareza, beleza, etc., do mesmo; e loxicamente iso é insuficiente para “ambientalizar” o medio urbano.

Así pódese concluir sinalando que malia todos estes inconvenientes ou debilidades, a presentación deste fío conductor preséntase suxerente. Esta cidade, que difusamente pretende ser o hábitat dos seus cidadáns, necesita dunha reflexión profunda respecto a conceptos básicos, tales como cidadanía e urbanidade. Agora ben, para iso ha de renovar e innovar — co pouso da súa propia historia— o modelo de cidade; e persoalmente creo que a experiencia romana neste campo pode suscitar claves, visións e principios enriquecedores e útiles.